

целярії. Отримання чина супроводжувалося складанням новономінованим канцеляристом присяги.

Служба на посадах військових канцеляриста чи старшого канцеляриста могла стати трампліном для подальшого службового просування, причому не лише у межах канцелярської діяльності. Часто-густо канцеляристи посідали сотенні уряди, призначалися на посади полкової старшини. За умови виходу на відпочинок колишні канцеляристи, що походили з середовища козацької старшини, отримували чин бунчукова товариша, іноді навіть полковника, решта – військового товариша.

4. Структура козацького врядування місцевого рівня

Полково-сотенний устрій Гетьманату. Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹²⁸. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі виявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників¹²⁹.

У ході становлення полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на зламі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків¹³⁰. Отже, певною мірою можна погодитися з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме: старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського і т.д.¹³¹ Щоправда, сумніви викликають категоричні твердження стосовно того, що збіглися навіть межі старих і нових адміністративних одиниць, а заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими – «полки»¹³². Дійсно, у межах Наддніпрянської України, точніше, південної частини Київського воєводства, ще наприкінці XVI – початку XVII ст. тамтешні староства сприймалися владою Речі Посполитої як законне місце

проживання реєстрового козацтва, об'єднаного в однойменні полки. Проте з початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже влітку 1648 р. створюються полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства¹³³. На середину 1649 р. загальна кількість полків становила понад двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40-ти тисяч вояків відтепер мало базуватися на теренах полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського¹³⁴. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад, Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін – одні полки існували дуже короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлися. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки.

Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20, за інформацією одних джерел, до – 35, згідно з іншими (називалися також показники і в 30, 27, 22 тощо)¹³⁵. Встановити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається за можливе вже через те, що часто-густо джерела містять недостатньо вичерпну інформацію, з аналізу якої далеко не завжди можна з впевненістю встановити: йдеться про полк як певну військову й адміністративну одиницю, чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. кв. км.

Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і певними виявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їхніх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р. як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, пере-

дав цілий ряд полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х років, коли до полку було прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П.Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер налічується 17 сотень, стає одним із найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І.Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідують лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, унаслідок проведених у 1650–1660-х роках гетьманами І.Виговським, І.Брюховецьким і П.Дорошенком реформ на козацькій території з адміністративних одиниць було виділено низку нових полкових структур або відновлено ті, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існували лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію і залишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин під час складання Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської й Опішнянської. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Зіньківська, Опішнянська і Ковалівська сотні були повернуті полку вже гетьманом Іваном Мазепою в 1687 р. Щоправда, у 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська – ліквідована. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вісімнадцять сотень, оскільки до тих, що існували раніше, додалися ще дві сотні у Гадячі, Опішні й Зінькові та по одній – у Ковалівці й Комишині¹³⁶.

Драматичнішою видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. налічувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657–1658 рр. полк зазнав значних руйнувань і гетьман І.Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві – Полтавського.

Загалом же несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів обумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х років його територія головним чином невпинно танула. Зокрема, наприкінці 50-х було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки ви-

звольних змагань козацтва на Правобережжі та зречення П.Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, протягом 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім, незабаром, у 1712–1714 рр., унаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано. Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її остаточної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; або ж створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – «Нова Сербія» чи «Новослобідське козацьке поселення»).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резидування й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Переяславський полковник Думитрашка резидував у Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), крім того, у випадку з Києвом, очевидно, бралися до уваги й загалом складність взаємин козаків із місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, імовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства. Так само вчинив і лубенський полковник Андрій Маркович, який в 1710-х роках переніс адміністративний центр полку з Лубен до Ромнів, навколо яких розміщувалися його маєтності.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиробства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, за Реєстром Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від восьми сотень у Чернігівському полку до 23 – у Білоцерківському та 22 – у Брацлавському. Як уже зазначалося вище, нерідкими були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський – 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8¹³⁷.

За часи громадянських війн й іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, за інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут налічувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Але вже на кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – аж до 163 одиниць¹³⁸. Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка й остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на кілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігається виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Відтак стрімко зростає кількість претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів вирішувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹³⁹.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема, за Реєстром 1649 р., у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁴⁰, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилася до трьох. У Переяславі, за Зборівським реєстром, налічувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував в наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁴¹. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. налічувалося три міських со-

тні, вже за десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилася до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Але інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічається на ранніх етапах існування Української козацької держави. Утім, іноді її рудименти виявляються аж до 20-х років XVIII ст.¹⁴²

Місце інституту полковництва в системі козацького врядування. Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни була досить таки поважною. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу – через різні обставини: як іманентних, так і привнесених ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглися донині¹⁴³, частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювалися нормами звичаєвих практик.

Найбільш рання гетьманська інструкція, відома на сьогодні дослідникам, міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. у зв'язку з призначенням на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що, як можна встановити з його текстуального аналізу, мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Хмельницький наказував: «абисте о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, *непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти* (виділено мною. – Авт.)...». Крім того, у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом – необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборовських постанов¹⁴⁴. А отже, цілком логічною є така вимога універсалу: «...а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не била...»¹⁴⁵.

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади новопоставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду¹⁴⁶. Утім, і в ньому прерогативи полковника визначалися

доволі загально: «Тому пану Іванови Нечаєви, полковникови нашому булорускому, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...». І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення, зобов'язуючи полковника також «там зостаючи на пограничу, постерегла, якоби той полк в цале бил захований для дальшого послуги... наприговко розних неприятелів...»¹⁴⁷.

Не зазнала принципових змін картина і в останній третині XVII ст., коли, власне, державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це, зокрема, вказує й один із небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук¹⁴⁸. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилась лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененьний панъ полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тое власть совершенъную оному даемъ»¹⁴⁹.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед вони розпоряджались земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів (про них ітиметься далі), саме інститут полковництва уособлював судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді, крім того, саме на нього зазвичай збиралася «вини панська», тобто штраф за скоєння злочинних дій (який, до речі, в попередні часи збирався переважно на особу господаря)¹⁵⁰. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їхній контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

Очевидно, усе це унормовувалося не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їхнє перенесення на письмо спостерігається вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I*, для якого чітке регламентування

* Варто зауважити, що в науковий обіг введено і варіант більш деталізованої інструкції, яка нібито була видана гетьманом Богданом Хмельницьким призначеному на полковництво Семену Сулимі в 1650 р. У ній, зокрема, вказувалося таке: «со всіма старшинами и сотниками мієт обходиться добропорядочно и доброхотно и должность звания своего управляет по Е.Ц.В. указам, малороссійским правам и наставлееніям с верхній команди; а в прошеннях и в обидах всякого давать суд и расправу без продолженія и волокити и обидах всякого давать суд и расправу без продолженія и волокиты и обидимых достойною довольствовать

способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим¹⁵¹. Процес впровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігсь у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще в 1719 р., коли на полковника ніжинського було висунуто сина царського вельможі графа Алексія Толстого Петра; втім, останній доводився зятем гетьману Івану Скоропадському і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих Артикулов воинских, що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умовивував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликами населення їх ліквідувати. Отже, новопризначеному старшині/командиру суворо наказувалось «яко огня боятись» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьёю, ...от обычной пружних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно». Запорукою ж дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання¹⁵².

Кілька років по тому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Ілля Пашкова, російська влада розпорядилась виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства¹⁵³. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатися, що дія її постанов поширювалася не лише на кількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на низку інших, у край важливих у цьому контексті, обставин. Зокрема, ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності/віддаленості від персони регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків у середовищі владного прошарку козацтва. Крім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалась на широті повноважень і рівні підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення через дію тих чи тих обставин гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для

сатисфакцією, а винних без штрафу і покарання не оставляти и во все исправлять себе так, как верному и поверенному Е.И.В. рабу по его рангу принадлежит». Див. *Сулимовский архив*. – С.80. Утім, нехарактерна для середини XVII ст. мова документа, зокрема, вжиті в ньому бюрократичні звороти, що прийшли в українське діловодство під впливом російських практик, недвозначно вказують на факт містифікації, здійсненої, ймовірно, не раніше 1723 р.

делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повноважень поміж гетьманським урядом і полковниками відіграла позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово зазначалося в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини в її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених за ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема, вже в так званих Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилася ціла група старшин, переважно полковників – переяславського Тимоша Цициури, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Оникія Силича – «если какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»¹⁵⁴. Крім того, гетьману заборонялося самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомі причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда, вже сам факт їхньої наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувались серед інших аргументів для їхнього повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем у 1672 р. чи Іваном Самойловичем у 1687 р.).

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана, – належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої, згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., було однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади за роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувалися головно перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо за гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого перебігу справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на противагу гетьманському ставленикові, миргородський полковник Степан Довгаль, і також ряд інших старшин, легітимність яких ставилася під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих Нових статей Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватися не за вка-

зівкою гетьмана, а з волі товариства – «а чтобъ выбирать въ Войско полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ»¹⁵⁵. Причому статті 1659 р. містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків – вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»¹⁵⁶. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців: «Въ Войскѣ ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кромѣ православныхъ христіянъ, иныхъ ни которыхъ вѣрѣ людемъ впредь не быть». Не дозволялося також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно, випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою та укладенні Гадацької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войскѣ смута и междуособіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тѣсноты»¹⁵⁷.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р., у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно.

Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнилися від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковникові Ілляшу Новицькому демонструє таку картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом із стародубцями «отъ боку нашего значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того, звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку: «на рѣчи поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прокгресъ»¹⁵⁸.

Більш активною роль регіментаря видається під час обрання на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком¹⁵⁹. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинствѣ... знаучы бытии в Войску Запорожком заслужонного, годного и до дѣлностей рыцерскихъ способного мужа»¹⁶⁰. Втім, зважаючи на місце проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу в призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним

виглядало завдання забезпечити полковників від самовладдя гетьмана у разі позбавлення їх влади.

Мало того, що, наприклад, згідно з положеннями договору 1659 р., чимало старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі діставали імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще й гетьманові, як уже згадувалося, загалом заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді – «полковниковъ гетманъ безъ рады не повинень отставливать»¹⁶¹.

Насправді ж, як у разі обрання на полковництво, так і у разі відсторонення небажаного старшини від влади прерогативи гетьмана були значно ширшими. Зокрема, процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу й обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавалися до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»¹⁶². Гетьман, будучи не згідним із волею полчан (як це було у цьому випадку), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковниковъ, и кому иншому, если би ся мѣло що на якого показати несполгуют»¹⁶³.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво в 1678 р., відбувалося добровільне зречення полковницького пернача. Зокрема, тоді полковник Іван Маценко «добровольне зреклься своего старшынства и за оное намъ подяковалъ»¹⁶⁴. Принаймні саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоча насправді ж «добровільність» зречення могла виявитися надто умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких ідеться про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій у реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажъ всякіе на людей вѣрныхъ тяжести, утиски и здирства походят найбарзѣй от властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливістю, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оними втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власти»¹⁶⁵.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уведаячися датками и респектами, никому за коррупції урядов Полковничьихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечь всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»¹⁶⁶.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії – «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ волъ Гетманской отпраоватися повинны»¹⁶⁷. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгоо гетманскою подтврживаны») ¹⁶⁸.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися зрушення принципового значення. Зокрема, російській владі вдалося досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитрія Голіцина щодо першочергових заходів із забезпечення в Україні спокою і гарантування непорушності російських інтересів, поданій на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалося таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»¹⁶⁹.

На необхідність активного втручання російської влади до кадрової сфери Гетьманату, зокрема, до питань призначення на полковництво та відбирання у чинних полковників владних повноважень вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українські справи. Так, той же Дмитрій Голіцин, крім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. – Авт.) и произвествъ на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російських військ в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при

гетьманському уряді Фьодор Протасєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках¹⁷⁰.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив, що недоречно і небезпечно («непристойно и небезопасно») вдаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных»¹⁷¹.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалося відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрих і вірних» стосовно царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьманові негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а під час призначення на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялося вибирати лише 2-3 претенденти на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне бать может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»¹⁷². Й загалом, як випливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолові у номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального чинника.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років офіційний Петербург почав вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина – сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, полковника гадяцького Івана Чарниша було царським указом переміщено на уряд генерального судді.

Ще активніше подібна практика застосувалась у призначеннях на сотництво. Зокрема, саме таким чином – через публікацію відповідних сенатських указів – сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священик Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими виявами вірнопідданських настроїв, до яких Петро I був особливо чутливим після подій, пов'язаних із виступом Івана Мазепи).

Апробована в 1710-х роках практика від початку 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі у

разі створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при призначенні інструкція зобов'язувала, крім суто іманентних функцій (як-от: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайних разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів із місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих заповідних товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади¹⁷³.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було, власне, санкціоновано заведення інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)¹⁷⁴. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявились не справдили покладених на них сподівань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згорання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решти адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з накидання Війську Запорозькому умов Нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове складання новообраними старшинами присяги цареві: «А кого новыхъ полковниковъ обируть, и тѣхъ новообранныхъ полковниковъ на вѣрное подданство и вѣчную службу привести къ вѣрѣ»¹⁷⁵. Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих, положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царьскому величеству, по святой непорочной евангельской заповѣди... вѣры не учинить... тѣхъ людей по восковому праву казнить смертью»¹⁷⁶. З пізніших свідчень джерел можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню/призначенню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ наъ унѣверсал ему, поиененному полковникови Прилуцкому, подавшы, мѣти хотимъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»¹⁷⁷.

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання ново-поставленим старшиною присяги на вірність монархові й монарший указ 1715 р.¹⁷⁸.

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали складання присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчинъ» – «повиненъ будете каждый зъ них, при обнятю своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зичливість къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»¹⁷⁹.

Полковницька соціослужбова корпорація. Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складала козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їхніх руках, а не, скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Крім того, у надзвичайній важливості позицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім щаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). 3-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків з керівництва полку ввійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та ін.; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорія Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво чинних генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме у такий спосіб відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бускевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Ще одним доволі важливим аспектом проблеми організації функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницький уряд. З його аналізу випливає, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після

бурхливих революційних часів, корпорація набуває зримих ознак соціальної замкненості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій.

Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку майже століття утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668) Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757).

У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Появу іноетнічних полковницьких династій – Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, за переказом, що ліпше поступитися султанові всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім, владні амбіції частини оточення Кантеміра були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини – старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Наплив на українські землі численних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже останні не лише вирізнялися своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, а й своїм владним становищем були зобов'язані центральному урядові Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Тому і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилась російському воєводі П.М.Апраксину на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших...»¹⁸⁰. Історичні джерела фіксують і численні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не належність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців із Балкан і Придунав'я).

Щоправда, з плином часу вони родичалися з української правлячою верствою й асимілювалися в український простір, який, щоправда, поволі, мірою уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився з дочкою

генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку.

Загалом слід зазначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. чинник родинних зв'язків, так званого непотизму, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхимові Лизогубу та сенаторові Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (до речі, зять генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагер І.Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять І.Скоропадського граф Петро Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719–1727); небіж І.Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш Іван Васильович Скоропадський – зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця І.Скоропадського Анастасія Василівна була одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського родинними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найвідоміший серед них – миргородський полковник (1682–1727), гетьман (1727–1734) Данило Апостол – доводився сином миргородського і гадяцького полковника, наказного гетьмана (1659–1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураковський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей полтавський полковник (1726–1743). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими і Апостолами є одними з найпоказовіших, утім, вони є не винятками, а лише концентрованим вираженням універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з другого – суттєво гальмував її

розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I персональний склад полковницької корпорації поповнюється представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина, як відомо, було призначено 1719 р. графа Петра Толстого. А вже починаючи з 1723 р. на полковництво до полків Гетьманату царськими указами призначають таких російських офіцерів: Івана Кокошкіна, Іллю Пашкова, Александра Дурова, Афанасія Радішева, Михайла Богданова, Івана Хруцова та ін.¹⁸¹ Утім, тенденція не набула тієї динаміки, якої прагнув Петро I, започатковуючи подібні практики на початку 1720-х років. Проаналізувавши персональний склад полковницького корпусу Гетьманату, неважко помітити, що частіше вдавалося кооптувати представника імперської владної системи до сіверських полків. Проте навіть там повністю представників місцевої старшинської корпорації від полковницької влади відсторонено не було.

Інститут полкової старшини. Керуючи ввіреним йому полком, полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не набув остаточної чинності. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надibuємо згадки про уряд «праперщика полкового»¹⁸², що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»¹⁸³.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Так, згідно з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах), полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, тоді як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків і прибутки з млина. Згідно із запропонованим урядом П.Тетері проектом сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковникові та полковому осавулові передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства¹⁸⁴. Варто зауважити, що, крім полковників, такі великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьманові. Це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусові полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує і фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Зокрема, у вже згаданій вище «Выписке краткой о дачах жалованья...», датований кінцем 70-х – початком 80-х років XVII ст., розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування

гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин¹⁸⁵.

Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що на початках становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є «першим»¹⁸⁶, а отже, і старшим. У документах кінця XVII–XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштотувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих¹⁸⁷, а перепис Полтавського полку 1732 р. містить указівку і на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них «осавулом полковим», а іншого – «другим осавулом»¹⁸⁸.

Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дозволяє говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Як бачимо з табл. 7.3, перш ніж посісти в 1732 р. уряд полкового обозного Лаврентій Никитович уже понад десять років обіймав посаду полкового осавула. Теж саме можна говорити і про другого полкового осавула Михайла Руденка, котрий перед тим був першим полковим хорунжим. А його колега, другий полковий хорунжий в 1719 р. Павло Герасимович, після звільнення Руденком уряду першого хорунжого посів його місце. Водночас цілий ряд старшин – Антон Кованька, Тимофій Слуцький, Іван Левенець, Андрій Руновський, так само як і сам полтавський полковник Василь Кочубей, посіли уряди полкових старшин без належного досвіду адміністрування. Щоправда, для частини названих старшин настільки стрімке кар'єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв'язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей) чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

З часом у практиках полкового врядування зміцнюється інститут «наказництва», який докладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільше поширення «наказництво» набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки, полковників призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частинами полку в поході, або ж у разі відсторонення повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Не рідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два-три (особливо коли справа стосувалася розпорошення полку для участі у воєнних операціях зразу на кількох театрах бойових дій і, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов'язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказництва» для того, аби, уникаючи

Таблиця 7.3. Реєстр полкової старшини Полтавського полку за 1719 р і 1732 р.¹⁸⁹

Посада	1719 р.	1732 р.
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей (син генерального судді В.Кочубея, онук полтавського полковника Ф.Жученка)
Обозний	Климентій Нащинський	Лаврентій Никитович (колишній другий осавул)
Суддя	–	Василь Зеленський (колишній гетьманський дозорця)
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця)
Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко (колишній перший полковий хорунжий)
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович (колишній другий полковий хорунжий)
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терещенко	Тимофій Слуцький
Хорунжий арматний	Яков Фіранка	Антон Кованька (син полкового судді Олекси Кованьки)

номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)¹⁹⁰.

Сотенне управління. Модель адміністративного устрою полку дублювалася на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували сотник, спираючись на сотенну старшину – городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула)¹⁹¹, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

За соціальним статусом і престижем сотники істотно переважали решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнену соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719–1732 рр., помічаємо, що протягом усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Билицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічно проблема заміщення сотницької вакансії

була вирішена у Сокольській сотні, де місце Федора Тимофійовича заступив його син, Федір Федорович, і Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрах зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 р. та 1732 р., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так, само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що стала перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками чинного старшини не вдалося. Втім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський, і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежилися таким коротким урядуванням, як може скластися враження з переписних книг, принаймні до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили з суто суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі¹⁹². А не потрапляння до числа козацьких урядників у 1732 р., як можна здогадатися з опосередкованих свідчень, пояснювалося тим, що на той час їх не було вже серед живих¹⁹³. Наступником же Колачинського на сотництві став також «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олекси Кованьки – Герасим.

Звертає увагу й тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежуються практика пересідання з сотницького уряду в Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувались з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалося чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина протягом багатьох поколінь, а отже, і багатьох десятиліть. Так, наприклад, у Борзненській сотні у 1654–1773 рр. сотницьку владу утримували Забіли, в Мглинській у 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, в Топальській у 1669–1782 рр. – Рубці, в Лохвицькій у 1679–1727 рр. – Гамалії, в Олишківській у 1680–1773 рр. – Шрамченки, в Городиській у 1687–1766 рр. – Петровські, в Ічнянській у 1687–1752 рр. – Стороженки, в Срібнянській у 1688–1755 рр. – Троцини, в Варвинській у 1689–1763 рр. – Тарнавські, у Шептаківській у 1692–1777 рр. – Манківські, в Дівицькій у 1694–1767 рр. – Селецькі, в Хорольській у 1701–1760 рр. – Родзянки, в Конотопській у 1707–1750 рр. – Костенецькі тощо¹⁹⁴.

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, не зачіпаючи сфери військової. Втім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. І в цьому зв'язку передовсім слід наголосити, що інститут городових отаманів існував лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де було кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після

згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною¹⁹⁵.

Нерідко уряд городского отамана посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, у тому числі й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2-3 до 5-6 осіб. І хоча згадки про них на відміну від сотенного хорунжого чи осавула у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають перебіг політичних процесів, переконують у їхній важливій ролі, можливо, навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там, де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебирання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без ради и совіту всей черни» не призначав на полкові уряди та не скидав з них¹⁹⁶. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будутъ и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цѣлой сотнѣ Сотников и иныхъ урядникові, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядѣ своїхъ приватныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»¹⁹⁷.

Проте від початку XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні» чи «цѣлой сотнѣ», а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьманові самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні¹⁹⁸. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, згідно з яким полковій і сотенній старшині дозволялось обирати 2-3 претендентів на уряд – «людей заслуженных и, не подозрительных в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішою і подавали його кандидатуру до Сенату¹⁹⁹. Отже, затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

У дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки від 1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки – Малоросійської колегії) без будь-якого попе-

реднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²⁰⁰. Внаслідок цього виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: за гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²⁰¹. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П.Полуботка негайно прибути до нього «...для пилного інтересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет...», відісланий полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²⁰².

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігалися доволі тривалий час. Тож і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувалися.

Міське і сільське врядування. Окремішне становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського врядування.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегли за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²⁰³. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування й надалі розвивається. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушні*. Перші користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом, міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їхні управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»²⁰⁴. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом)²⁰⁵. Влада війта була довічна²⁰⁶. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з *ради* (*райці* на чолі з *бурмистром*) і *лави*, або *лавничого суду*. *Райці* відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків із гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (*лавники*) на чолі з війтом вершили судочинство по цивільних і кримінальних справах, виносили по них вироки аж до смертних включно²⁰⁷.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана.

Внаслідок цього у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувалися магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні мали внутрішню автономію та власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний вїйт, якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж разі, коли в селі мешкали залежні, підданські, селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У разі, коли мешканці села відбували повинності кільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції вїйтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом щодо місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані протекціоністи, що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть – сотенної, а також окремих російських вельмож²⁰⁸. Крім того, існували різного роду соціо професійні групи – «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували різні повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²⁰⁹. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

Посилання до розділу 7

- 1 *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.232.
- 2 Див.: *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк, 1954; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.
- 3 *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским.* – М., 1859. – Ч.2. – С.228-230; *Российский государственный архив древних актов* (далі РГАДА). – Ф.248 – Оп.29. – Д.1806. – Л.86-87.
- 4 *Полное собрание законов Российской империи* (далі ПСЗ). – 2-е изд. – М., 1830. – Т.5. – №2793; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С.28-29.